

Cveto Uršič, Janez Drobnič

EKONOMSKI IN SOCIALNI POLOŽAJ BREZPOSELNIH INVALIDOV V SLOVENIJI

ZNAČILNOSTI POSAMEZNIH SKUPIN INVALIDOV GLEDE NA PRAVNO ODLOČBO O INVALIDNOSTI

Inštitut Republike Slovenije za rehabilitacijo je ob analizi podatkov o zaposlitvenih možnostih invalidov v Sloveniji in seznanitvi, da naj bi se v letu 1996 pripravil nacionalni program usposabljanja in zaposlovanja invalidov, Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve in Republiškem zavodu za zaposlovanje predlagal izvedbo raziskave Ekonomski in socialni položaj brezposelnih invalidov v Sloveniji. Inštitut je namreč ocenil, da v Sloveniji ne poznamo osnovnih značilnosti brezposelnih invalidov in da je – in bo – zato težko oblikovati primerne ukrepe za spodbujanje njihovega zaposlovanja. Pričujoči prispevek vsebinsko povzema tisti del raziskave, v katerem smo primerjali položaj posameznih skupin invalidov – upoštevajoč pri tem kot kriterij njihov status, to je, pravnomočno odločbo pristojnega organa, s katero jim je bila priznana invalidnost.

METODA DELA

Statistični podatki o številu invalidov, obdelani na različne načine, na primer po spolu, starosti, glavni bolezni, kraju bivanja, socialno-ekonomskem položaju in/ali izobrazbi, so »informacija«, ki jo načrtovalci politike oziroma programov invalidskega varstva nujno potrebujejo. Te podatke je mogoče dobiti na različne načine. V raziskavi Ekonomski in socialni položaj brezposelnih invalidov smo izbrali metodo »anketiranja po pošti«. Pogostejše, zlasti ko gre za nacionalne in dolgoročne projekte, raziskovalci uporabijo metodo »terenske ankete« gospodinjstev (ta metoda se v Sloveniji

uporablja npr. pri Anketi o kadrovskem potencialu). Ena in druga metoda, kot tudi druge možne (npr. uporaba podatkov iz obstoječih registrov invalidske populacije), ima seveda svoje prednosti in pomanjklivosti. Prednosti metode, ki smo jo izbrali, so zlasti naslednje:

- anketo je relativno enostavno pripraviti in izvesti;
- ne zahteva sodelovanja in dodatnega izobraževanja večjega števila sodelavcev (anketarjev);
- zagotavlja velik vzorec, na osnovi katerega lahko opravimo poglobljene analize, kjer nas zanima npr. korelacija;
- če je narejena skrbno, je lahko podlaga in izhodišče za nadaljnje raziskovanje posameznih skupin invalidov (npr. duševno prizadetih, gibalno oviranih itn.), ali pa za »terenske ankete«.

Seveda ima izbrana metoda tudi številne pomanjklivosti. Poudariti moramo vsaj dve: odgovori temeljijo na subjektivni oceni anketiranca, zato je lahko problematična kakovost odgovorov, in drugič, pogosto – zaradi prenasičenosti ljudi z raznimi anketami – je delež vrnjenih odgovorov nizek.

Z raziskavo smo, kot smo že pojasnili, želeli predvsem spoznati osnovne lastnosti brezposelnih invalidov. Pri tem smo se takoj na začetku srečali s problemom, koga šteti med brezposelnega. Glede na metodo, ki smo jo izbrali, smo lahko vključili v raziskovalni vzorec le tiste invalide, ki so bili prijavljeni na Republiškem zavodu za zaposlovanje kot brezposelne osebe in so v prijavi tudi navedli, da imajo status invalida.

Zavedamo se, da vzorec ni zajel vseh invalidov, ki jih lahko štejemo med aktivno

prebivalstvo. Nekateri niso prijavljeni na Republiškem zavodu za zaposlovanje, drugi pa v prijavi zaradi strahu pred stigmatizacijo ne navedejo, da so zaradi trajne okvare zdravja pridobili status invalida. Zaradi sprejete definicije ciljne populacije pa tudi nismo vključili vseh, ki so zaradi trajne okvare zdravja ovirani pri iskanju zaposlitve oziroma pri opravljanju dela, vendar zaradi različnih razlogov niso po predpisani poti pridobili statusa invalida.

Vprašalnik je bil obsežen in izčrpen in je vseboval 33 vprašanj odprtega in zaprtega tipa. Vprašanja smo razdelili v sedem skupin: splošna vprašanja, izobrazbeni položaj, zaposlitveni status, ekonomski položaj, psihosocialni položaj, družinske in bivalne razmere ter ocena zdravstvenega stanja.

Pri izbiri vprašanj oziroma razredov znotraj posameznega vprašanja smo se v veliki meri opirali na izkušnje iz Ankete o kadrovskem potencialu, ki jo je kot razvojno-raziskovalni projekt začel leta 1989 izvajati Inštitut za sociologijo, in na poročila Republiškega zavoda za zaposlovanje. Sledili pa smo tudi usmeritvam Združenih narodov o izvajanju statističnih raziskav s področja invalidske problematike.

Enote opazovanja v raziskavi so torej predstavljale vse registrirane brezposelne osebe s statusom invalida, in sicer: delovni invalidi po zakonu o pokojninskem in invalidskem zavarovanju (*Uradni list RS*, št. 12/92, 5/94, 7/96); vojni invalidi po zakonu o vojnih invalidih (*Uradni list RS*, št. 63/95); invalidne osebe po zakonu o usposabljanju in zaposlovanju invalidnih oseb (*Uradni list SRS*, št. 18/76); kategorizirani mladostniki po zakonu o izobraževanju in usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju (*Uradni list SRS*, št. 19/76).

OCENA STANJA V SLOVENIJI

NA PODROČJU ZAPOSLOVANJA INVALIDOV

Na podlagi razpoložljivih podatkov ugotavljamo, da je bilo v Sloveniji konec leta 1994 približno 163.000 invalidov, kar pomeni 8% vseh prebivalcev. 17% invalidov je bilo

zaposlenih, 3,6% pa registrirano brezposelnih. Na trgu dela je bilo torej samo 21% vseh invalidov, vsi ostali so bili (in so večinoma še vedno) iz njega izključeni ali kot upokojenci ali kot mlajši od 15 let, ali pa so bili spoznani za delovno nesposobne itn.

Medtem ko brezposelnost v Sloveniji na splošno pada že drugo leto, brezposelnost invalidov močno narašča. Od januarja 1994 do decembra 1995 se je po podatkih Republiškega zavoda za zaposlovanje število registriranih brezposelnih oseb zmanjšalo za 7,6%, število registrirano brezposelnih invalidov pa je narastlo za 63,8%. Med brezposelnimi invalidi prevladujejo dolgotrajno brezposelni. Nad 85% vseh brezposelnih invalidov čaka na zaposlitev več kot eno leto – iz *Poročila Republiškega zavoda za zaposlovanje za leto 1994* (1995: 42) povzemamo, da je takih med vsemi registriranimi iskalci zaposlitve 62%. V raziskavi smo ugotovili, da kar 17% invalidov čaka na zaposlitev že več kot 5 let.

POVZETEK UGOTOVITEV IZ ANALIZE V RAZISKAVI ZBRANIH PODATKOV

Med registrirano brezposelnimi invalidi prevladujejo moški. Starostna struktura teh iskalcev zaposlitve je v primerjavi z vsemi brezposelnimi izrazito neugodna, saj je skoraj tretjina starih nad 50 let. Naprej, povzamemo lahko, da med brezposelnimi invalidi prevladujejo, enako kot med vsemi, delovni invalidi.

Izobrazbena raven anketiranih brezposelnih invalidov je nizka, nižja kot v povprečju v Sloveniji. Po končani šoli se jih večina ni več vključevala v izobraževanje. Večina, skoraj dve tretjini, se jih tudi ne želi več izobraževati.

Hipoteza, da so brezposelni invalidi v neugodnem položaju na trgu delovne sile, oziroma, da so diskriminirani, je potrjena tudi z analizo podatkov o zaposlitvenem položaju. Skoraj devet desetih jih čaka na zaposlitev dalj kot eno leto, več kot 5 let pa že skoraj dve desetini. V programe priprave na zaposlitev jih je res vključenih nekaj več, kot znaša državno povprečje, vendar jih še vedno tri četrtine ne pridobiva novih znanj

ali delovnih izkušenj v teh programih. Problematična je tudi prevelika navezanost na zavod za zaposlovanje pri iskanju zaposlitve – več kot polovica jih išče zaposlitev le na ta način. Končno pa moramo zapisati tudi ugotovitev, da bi se skoraj 30% invalidov želelo zaposliti v invalidskem podjetju in ne v »običajnem« ter da jih štiri desetine ugotavlja, da niso več sposobni za delo.

Brezposelni invalidi izgube zaposlitve ne doživljajo kot izziv v tem smislu, da je v tem času potrebno pridobiti nova znanja in izkušnje ter z njimi konkurirati na trgu delovne sile. Ugotavljamo pa, da je brezposelnost zanje stres, saj se počutijo odrinjene in so bolj občutljivi.

Iz analize ekonomskega položaja povzemamo, da je skoraj 95% brezposelnim invalidom zagotovljena ena izmed oblik državne denarne pomoči, ki jim omogoča zelo skromno življenje. Drug sklep pa je, da je njihov premoženjski položaj zdaj slabši, kot je bil pred nastankom invalidnosti.

Najpogostejši vzrok za nastanek invalidnosti je bolezen. Več kot šest desetih brezposelnih invalidov je navedlo prizadetosti duševnega delovanja, sporazumevanja in prizadetosti v določenih situacijah in kar več kot osem desetih prizadetosti gibanja. Posebne pozornosti bi morale biti deležne osebe, ki so navedle več prizadetosti delovanja kateregakoli organskega sistema (npr. vseh čutil, praktično vseh osnovnih telesnih aktivnosti, več področij duševnega delovanja). Podatek o uporabi tehničnih pripomočkov je bilo težko vrednotiti, ker se je število oseb, ki so navedle uporabo tehničnega pripomočka, razlikovalo od števila tistih, ki so navedli uporabo posameznega pripomočka. Vsekakor velja podariti, da v proučevani skupini ne prevladujejo osebe, opremljene s tehničnimi pripomočki, in med njimi so le posamezne, ki uporabljajo pripomoček kot nadomestilo za sicer popolnoma ali hudo prizadeto določeno sposobnost. Naj končamo povzetek z ugotovitvijo, da kar dve tretini brezposelnih invalidov pogosto ali zelo pogosto obiskujejo zdravnika.

ZNAČILNOSTI POSAMEZNIH SKUPIN INVALIDOV GLEDE NA PRAVNO ODLOČBO O INVALIDNOSTI

Že uvodoma smo pojasnili, da smo v raziskavi razdelili invalide v pet različnih skupin, glede na predpise, po katerih jim je bila priznana invalidnost, in sicer: delovne invalide, civilne invalide vojne, vojaške invalide, kategorizirane mladostnike in invalidne osebe. Potem ko je bil vprašalnik že pripravljen in razposlan, je Državni zbor sprejel zakon o vojnih invalidih, s katerim je enotno uredil pravice tako za vojaške vojne invalide, civilne invalide vojne in vojaške mirnodobne invalide – upoštevajoč ta predpis, smo v analizi odgovorov združili v eno skupino vse tri navedene skupine.

Med posameznimi skupinami invalidov obstajajo pomembne razlike. Po eni strani je njihov izvor v različnosti predpisov, ki posamezni skupini določajo obseg in tudi višino pravic, na drugi strani pa je – tako smo ugibali pred pričetkom dela na raziskavi – med njimi razlika tudi v psihosocialnem in ekonomskem položaju.

Preden predstavimo razlike med posameznimi skupinami, je treba povedati še naslednje: tako iz rezultatov raziskave kot tudi iz podatkov, ki jih spremlja Republiški zavod za zaposlovanje, vidimo, da je med brezposelnimi invalidi največ delovnih invalidov; invalidnih oseb in kategoriziranih mladostnikov je približno enako; vojnih invalidov pa v strukturi brezposelnih invalidov ni niti 1% – v raziskavi je njihov delež 1,3%. Zato ta skupina invalidov v strukturi analizi naše raziskave ne bi imela analitične vrednosti. Upoštevajoč povedano, smo vojne invalide izločili iz analize.

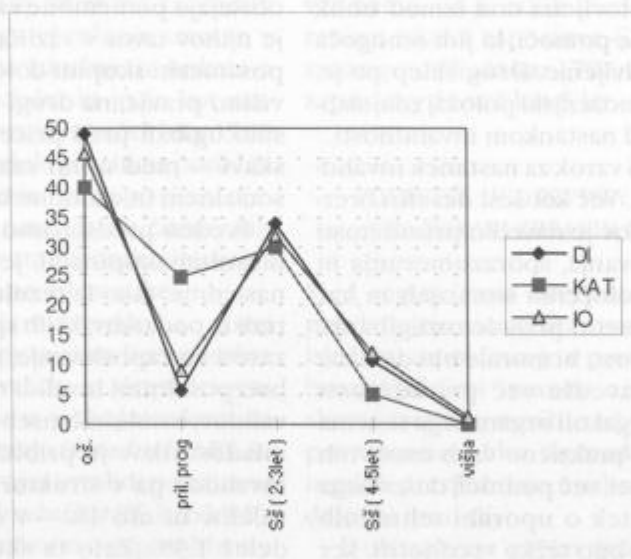
Kot smo pojasnili že v prejšnjem razdelku, je izobrazbena raven anketiranih brezposelnih invalidov nizka. Med posameznimi skupinami pa ni večjih razlik. Prevladuje (ne)dokončana osnovna šola (od 40% med kategoriziranimi mladostniki do 48,9% med delovnimi invalidi), sledi 2 do 3 letna srednja šola (od 30% med kategoriziranimi mladostniki do 33,8% med delovnimi invalidi). Razlika med skupinami je največja v skupini, ki je končala šolo s prilagojenim programom – največ je kategoriziranih

Tabela 1: Brezposelnost med invalidi v letih 1989 - 1994 (1995)

leto	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
vojni invalidi	18	14	14	18	13	22	22
delovni invalidi	730	1.070	1.644	2.486	2725	3.888	5.358
invalidi po ZUZIO	610	800	774	709	929	839	911
kategorizirani mladostniki	245	283	650	913	707	815	874
SKUPAJ	1.603	2.167	3.082	4.126	4374	5.564	7165

Vir: Poročila Republiškega zavoda za zaposlovanje

Graf 1: Struktura registriranih brezposelnih invalidov glede na status invalidnosti po izobrazbi

mladostnikov (25%), temu sledijo invalidne osebe z 9,1%, med delovnimi invalidi je v tem razredu le 5,8% anketirancev.

Invalide smo tudi vprašali, ali so se v času brezposelnosti vključili v katerega izmed programov, ki jih zanje pripravlja Republiški zavod za zaposlovanje. Največ vključenih v posamezne programe priprave na zaposlitev je med kategoriziranimi mladost-

niki. Kar polovica jih je bilo vključenih v enega izmed programov. Preseneča pa zelo visok delež invalidnih oseb (80,5%), ki se niso vključile v nobenega izmed teh programov. Tudi delovni invalidi so se razmeroma malo vključevali. Le 20,5% jih je odgovorilo pozitivno. Republiški zavod za zaposlovanje v svojih analizah o vključevanju vseh brezposelnih oseb v programe

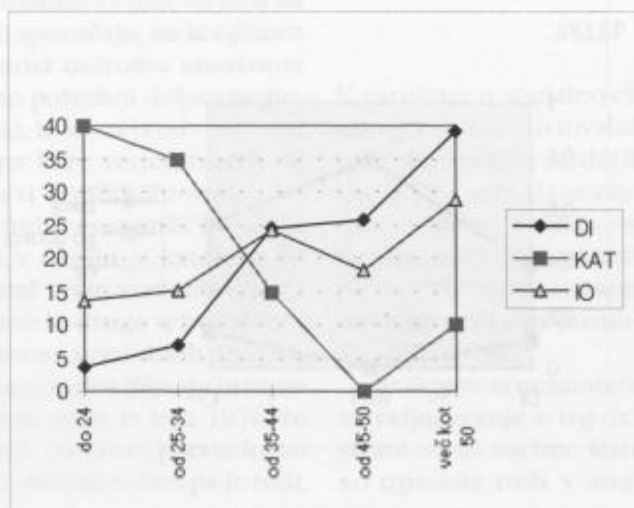
priprave na zaposlitev ugotavlja, da z dviganjem strokovne izobrazbe narašča tudi motiviranost za usposabljanje. To pa je v nasprotju s pričakovanjem oblikovalcev programov, ki se ukvarjajo z vprašanjem, kako bi neusposobljene nezaposlene motivirali za izobraževanje. Mogoče je torej skleniti, da je razlog za majhno število brezposelnih delovnih invalidov vključenih v programe tudi njihova nizka izobrazba. Drugi razlog pa je prav gotovo njihova nemotiviranost za zaposlitev. Analiza odgovorov je pokazala, da se kar dobra polovica delovnih invalidov ne želi zaposliti, oziroma, se ne čuti sposobnih za zaposlitev. Preseneča tudi zelo majhen delež teh, ki so se vključili v javna dela. Izmed vseh skupin je le 5,7% delovnih invalidov sodelovalo v tem programu, pa niti en kategoriziran mladostnik ali invalidna oseba. Pričakovali bi ravno narobe, da bi ti dve skupini množičneje opravljali ta dela, saj npr. osebe, vključene v javna dela, na eni strani pridobivajo delovne izkušnje, na drugi strani pa dobijo tudi »plačo« (ki pa je sicer – vsaj tako ocenjujemo – nižja od nadomestila za čas čakanja na drugo delo, ki pripada brezposelnim delovnim invalidom).

Analiza deležev invalidov v posameznih starostnih skupinah kaže na veliko razliko

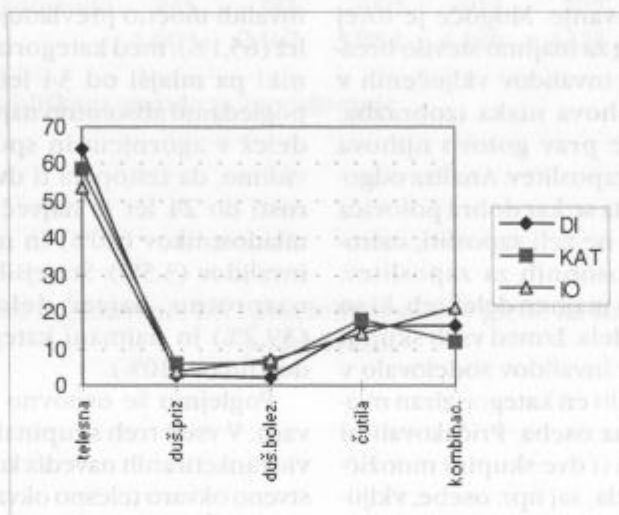
med njimi. Invalidne osebe so približno enakomerno razdeljene v posamezne razrede – malo izstopata skupini med 35 in 44 leti ter nad 50 let. Strukturi delovnih invalidov in kategoriziranih mladostnikov pa sta povsem nasprotni. Med delovnimi invalidi močno prevladujejo starejši od 45 let (65,1%), med kategoriziranimi mladostniki pa mlajši od 34 let (75%). Tudi če pogledamo absolutno največji in najmanjši delež v zgornjem in spodnjem razredu, vidimo, da izstopata ti dve skupini. V starosti do 24 let je največ kategoriziranih mladostnikov (40%) in najmanj delovnih invalidov (3,5%). Starejših od 50 let pa je, nasprotno, največ delovnih invalidov (39,2%) in najmanj kategoriziranih mladostnikov (10%).

Poglejmo še osnovno zdravstveno okvaro. V vseh treh skupinah je več kot polovica anketiranih navedla kot osnovno zdravstveno okvaro telesno okvaro (najpogosteje delovni invalidi v 63,9%). Drugi najpogostejši razlog za nastanek invalidnosti so kombinirane motnje. Največ teh odgovorov je pri invalidnih osebah (21,4%), najmanj pri kategoriziranih mladostnikih (11,8%). Pomemben razlog za nastanek invalidnosti so tudi okvare čutil – v to skupino spadata okvara sluha in vida. Ta zdravstvena okvara

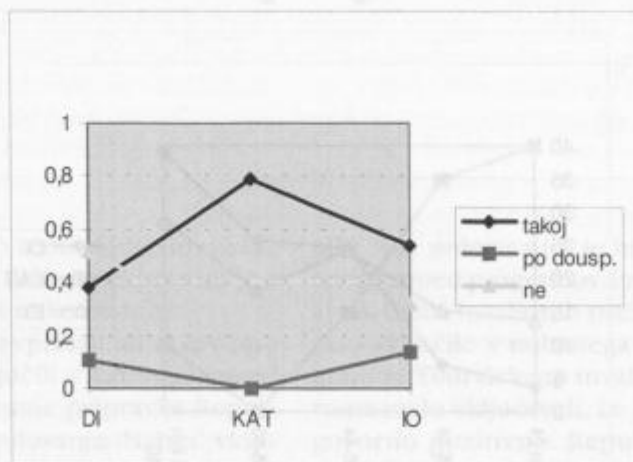
Graf 2: Struktura registriranih brezposelnih invalidov glede na status invalidnosti po starosti

Graf 3: Struktura registriranih brezposelnih invalidov glede na status invalidnosti po osnovni okvari zdravja

Graf 4: Struktura registriranih brezposelnih invalidov glede na status invalidnosti in kdaj bi lahko pričel(a) z delom

ima približno enak delež pri vseh treh skupinah invalidov (med 14,3% in 17,9%). Duševna prizadetost in duševno obolenje se pojavljata vsaka posebej v približno 3% – duševna prizadetost je najpogostejša med kategoriziranimi mladostniki (5,9%), duševna bolezen pa pri invalidnih osebah (7,1%).

Seveda nas je v raziskavi zanimalo tudi, kakšno zaposlitev iščejo anketiranci. Zato smo jim zastavili vprašanje o »obliki« podjetja (s tem izrazom smo opredelili tako gospodarsko družbo kot zavod) in kdaj bi lahko pričeli delo.

Najbolj so se brezposelni invalidi iz posameznih skupin razlikovali v odgovoru na vprašanje, kdaj bi se lahko zaposlili. Še največji interes so pokazali kategorizirani mladostniki, saj bi jih kar 78,6% začelo delati takoj. Tudi med invalidnimi osebami prevladujejo tisti, ki bi se zaposlili takoj (54%) oziroma po dousposobitvi (14%). Delovni invalidi pa v visokem deležu (51,5%) ocenjujejo, da ne bi več mogli delati, tudi po dousposobitvi ne!

Delovni invalidi izstopajo tudi v primeru odgovora na vprašanje, v kakšnem podjetju (»običajnem«, invalidskem, ali pa bi se samozaposlili) bi se zaposlili. Delovni invalidi prevladujejo tako med tistimi, ki bi se želeli zaposliti v invalidskem podjetju (33,7%) kot v skupini, ki bi se samozaposlila (12,4%). Še najmanj pa se jih želi vrniti v zaposlitev pod splošnimi pogoji (le 53,9%). Željo tako velikega števila delovnih invalidov po zaposlitvi v invalidskem podjetju si morda lahko pojasnimo s tem, da tudi na ta način ti invalidi sporočajo, da je njihova delovna sposobnost oziroma zmožnost zmanjšana in da so potrebni določene pozornosti in pomoči, ki je večja od običajne. Na drugi strani pa kaže verjetno tudi na dejstvo, da imajo ti invalidi že veliko delovnih izkušenj (tudi negativnih!) in da si zato želijo delati v okolju, v katerem bo delodajalec pokazal večje razumevanje za njihove zdravstvene in druge težave. Če bi namreč sledili namenu invalidskih podjetij, kot ga določa zakon o usposabljanju in zaposlovanju invalidnih oseb iz leta 1976, bi namreč pričakovali, da bosta prevladovali drugi dve skupini invalidov. Res pa je tudi,

da v vprašalniku nismo posebej pojasnjevali, kakšna je razlika med zaposlitvijo pod splošnimi pogoji in v invalidskih podjetjih, in je morda delni razlog tudi v (ne)poznavanju vloge invalidskih podjetij.

Ko smo pripravljali dispozicijo raziskave, smo med drugim tudi pričakovali, da bodo med invalidi, ki se ne žele več zaposliti, prevladovali delovni invalidi, in sicer zaradi razmeroma »ugodnih« denarnih zneskov, ki jih dobijo iz naslova pravice do »nadomestila plače za čas čakanja na zaposlitev«. Podrobnejša analiza posameznih odgovorov je to hipotezo potrdila. Večina teh, ki pravijo, da ne želijo oziroma ne morejo delati, je starejših, z nizko izobrazbo in delovnih invalidov. Ti ocenjujejo svoj položaj na trgu delovne sile zelo realno in pragmatično. Zagotovljeno imajo vsaj minimalno socialno varnost v obliki denarnih pravic, ki jim na podlagi njihove invalidnosti pripadajo. Zato so ocenili, da bi si glede na izobrazbo in svoje delovne sposobnosti z zaposlitvijo najverjetneje niti ne izboljšali finančnega položaja, po drugi strani bi delo terjalo od njih dodaten napor, pri tem pa najverjetneje tudi delodajalec ne bi bil povsem zadovoljen z njihovim delovnim učinkom. Seveda pa je lahko ocena »realnega/pragmatičnega« gledanja vprašljiva, če jo merimo z nacionalnega vidika: naraščanja deleža neaktivnega prebivalstva ima za posledico večanje potreb po sredstvih za pokojninsko in invalidsko zavarovanje oziroma socialne transfere ipd.

SKLEP

V raziskavi o socialno-ekonomskem položaju brezposelnih invalidov velja poudariti tri fenomene, ki se dotikajo dela in zaposlitve. Prvi je ta, da se zaposlitvena situacija močno slabša v škodo invalidov. Druga, da invalidi izkazujejo razmeroma majhno željo po izobraževanju in zaposlitvi. Tretji pa, da so se invalidi »sprijaznili« z nastalo poslabšano situacijo.

Razlogov za nezainteresiranost invalidov za vključevanje v trg dela je dosti. Na eni strani so to osebne lastnosti invalidov, ki so opisane tudi v analizi stanja: nizka

izobrazba, razmeroma visoka starost, dolžina delovne dobe, številne zdravstvene težave, negativne izkušnje ipd. Na drugi strani so delodajalci, ki na trgu delovne sile, kjer je ponudba zelo velika, izbirajo najboljše. Končno – in morda je to najpomembnejši razlog – pa je treba pokazati na »sistemске« razloge. Predpisi, ki urejajo to področje, so večinoma nastali v obdobju polne zaposlenosti in v okviru paradigme trajnega delovnega razmerja. Čeprav so se ekonomski in družbeni temelji globalno spremenili, pa delovna razmerja ostajajo na istih podlagah, kar ne velja samo za invalide. To pa poraja hude antagonizme med delodajalci in delojemalci, ki se kažejo v stalnih sporih. Zaradi togosti predpisov delodajalci odpravijo nakopičene tovrstne probleme tako rekoč z enim zamahom – stečajem – in »počistijo« z vsemi zaščitenimi kategorijami.

Ravno tako smo že velikokrat poudarili, da bo treba povečati delež aktivnih ukrepov usposabljanja in zaposlovanja v razmerju do pasivnih denarnih pravic. Že v analizi smo pokazali, da se delovni invalidi ne žele spu-

ščati v tveganje z negotovo plačo in delom v slabih delovnih pogojih oziroma sploh z zaposlitvijo, ko pa jim je vendar zagotovljen stabilen in trajen vir dohodka z naslova invalidnosti. Načeloma sicer sprejemajo delo – zavrnitev bi namreč lahko pomenila izgubo pravic –, dejansko pa ne. Računajo namreč na to, da jih bo zavrnil delodajalec, če na primeren način poudarijo svojo invalidnost in omejitve, ki izhajajo iz nje. Na koncu pa, kot smo že zapisali, delodajalec zavrača vse invalide. Tako smo pričali paradoksu, da se prevelika pravna zaščita in obseg pravic sprevržeta v svoje nasprotje. Seveda moramo poudariti, da vse statusne skupine invalidov nimajo tako visoke ravni pravic – tu izstopajo delovni invalidi in vojni invalidi.

Če je torej delo in zaposlitev glavni dejavnik integracije, morata vlada in parlament usmeriti svoje ukrepe v zagotavljanje dela tudi »marginalnim« skupinam. Ne zgolj zaradi humanih in socialnih razlogov, temveč zlasti iz ekonomskih in tudi političnih.